

ПСИХОЛОГІЯ СЛІДЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ. ПСИХОЛОГІЯ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Лекція 11-12

Психологічні основи планування слідчої (судової) діяльності зумовлюються загальними положеннями планування роботи з урахуванням специфіки названої галузі. У психології праці планування розуміють як розумовий процес, що включає порядок, послідовність та очікувані результати майбутніх дій. З психологічного погляду планування діяльності полягає в тому, що людина уявно намічає шляхи, способи, заходи і строки виконання певних дій, які вирішують окремі завдання і приводять зрештою до досягнення поставленої мети. Таким чином, у процесі планування спочатку створюється діяльність в уявленнях.

У психології праці процес планування рекомендується будувати за етапами. Перший з них — орієнтувальне планування, при якому усвідомлюються, зважуються, оцінюються можливості вирішення завдання.

Другий етап — організаційне планування, в якому обмірковуються умови і форми майбутньої діяльності. Третій етап — планування виконання — передбачає уявну побудову діяльності з її компонентів, що визначають майбутню поведінку. Нарешті, може мати місце і такий етап, як допланування, що передбачає доповнення розробленого плану новими даними або його деталізацію.

Планування в слідчій (судовій) діяльності має специфічні риси, зумовлені його головною метою — встановленням об'єктивної істини. Оскільки планування в цих умовах передбачає пошук інформації, слідів, доказів тощо, то воно ґрунтується на побудові версій. Останні відіграють роль необхідних орієнтирів, яким підкорені напрям розумової діяльності і побудова завдань, спрямованих на організацію роботи. Тут гіпотетична діяльність на відміну від вирішення розумових завдань у плануванні трудового процесу в інших галузях характеризується багатоаспектністю, невизначеністю, що

пояснюється незначною кількістю вихідних даних, а також відсутністю останніх або маскуванням, що спотворює розуміння сутності події або факту. Висуванню версій передують складний аналіз, установлення причинних зв'язків, що стосуються досліджуваної події. Більше того, висунення версій має багатозначний характер, тому що обмежена кількість інформації дає змогу висунути одночасно декілька припущень — версій, що у процесі перевірки можуть бути відкинуті як необґрунтовані.

Великі труднощі викликає планування розслідування злочинів, особливо на етапі висування версій. Сама побудова версій характеризується значною розумовою діяльністю, яка передбачає не тільки висунення власне версії — обґрунтованого припущення щодо події, факту, особи, яка вчинила діяння, а й висловлення так званих висновків, даних, що з необхідністю повинні впливати з припущення, яке допускається. Так, якщо йдеться про висунення версії щодо місця та особи, яка вчинила вбивство, то прогнозування наслідків має включати дані про те (якщо припущення правильне), що на місці події мають бути виявлені сліди перебування цієї особи, а на самій людині — сліди причетності до події — кров, сліди боротьби, нашарування на одязі, які свідчать про можливий контакт у період події злочину. Названі фрагменти, з яких відновлюється картина події, ілюструють не тільки розумову діяльність, а й побудовану на її основі організацію розслідування. Планування судової діяльності, пов'язаної із з'ясуванням, досягненням об'єктивної істини, дещо спрощується діяльністю, розпочатою в процесі розслідування, хоча в окремих випадках результати останньої можуть бути повністю спростовані у зв'язку з недоведеністю або обставинами, що недавно стали відомими.

В основі організації будь-якого виду діяльності лежить вирішення розумових завдань, які визначають загальні та окремі напрями такої організації.

Розумове завдання є підґрунтям майбутньої загальної моделі організації будь-якого процесу або окремого випадку. Організація того або іншого виду діяльності, навіть у найпростішому вираженні, розпочинається з вирішення

завдань, пов'язаних з обмірковуванням функцій і порядку цієї діяльності.

Якщо згідно з викладеним звернутися до розумових завдань, що вирішуються в процесі судочинства, то серед них можна виділити два найбільш значні типи. Перший включає завдання, які умовно можна назвати ідеальними розумовими, другий становлять так звані реальні розумові завдання.

Ідеальні розумові завдання — це насамперед слідчі версії. Як правило, вони пов'язані з уявними побудовами, що спрямовані на пошук пояснень злочинної події або іншого факту і не містять у собі діючого організаційного елемента. Проте вони тісно пов'язані з іншим типом завдань, що мають організаційний і в цьому сенсі реальний характер. Зазначені типи розумових завдань є взаємообумовленими. Наприклад, ідеальні розумові завдання є підґрунтям для виникнення і здійснення організаційних розумових завдань, пов'язаних з перевіркою висунутих версій, організацією процесуальних та оперативно-розшукових дій. Обидва типи завдань виконують пізнавальну функцію як ізольовано, так і у взаємозв'язку. Якщо розумові завдання, пов'язані з побудовою різноманітних версій, у літературі досліджено досить докладно, то завдання, що стосуються організації діяльності слідчого або судді, розглядаються фрагментарно, у зв'язку з загальними проблемами наукової організації праці або організацією окремих процесуальних дій. Так, розгляд реальних розумових завдань — завдань щодо організації судово-слідчої діяльності — дає змогу класифікувати їх: 1) завдання щодо визначення джерел інформації; 2) завдання щодо організації процесуальних та оперативно-розшукових дій; 3) завдання з координації діяльності; 4) завдання з економії процесуальних засобів і визначення строків діяльності; 5) завдання щодо організації профілактичних заходів.

Психологія організації ґрунтується не тільки на розумінні тих або інших завдань, пов'язаних з досягненням мети, а й на вмінні правильно знайти оптимальні шляхи їхнього вирішення. У цьому аспекті важливу роль відіграє творчий елемент у судово-слідчій діяльності, що полягає в обранні найбільш

ефективних процесуальних дій, їхніх систем, ступеня і послідовності використання. Значна увага в організації діяльності осіб, які здійснюють функції в судово-слідчій роботі, приділяється їхнім особистісним нахилам і здібностям (організатор, виконавець, індивідуаліст, колективіст та ін.), що істотно впливає на відповідність обраної соціальної ролі службовому становищу і визначає ефективність виконуваних функцій.

Види слідчої (судової) діяльності

Пізнавальна діяльність

Слідчий (суддя) здійснює насамперед пізнавальну діяльність. У процесі такої діяльності вирішуються розумові завдання, що сприяють одержанню інформації про злочин. Пізнавальна діяльність слідчого має такі особливості: 1) ретроспективний характер діяльності (здійснюється після вчинення злочинної події); 2) пізнання провадиться у формі доказування (за допомогою кримінально-процесуальних засобів); 3) така діяльність здійснюється спеціальними суб'єктами (дізнавач, слідчий, прокурор, суддя); 4) пізнання здійснюється з метою одержання інформації, що має значення для встановлення істини у справі; 5) засоби здійснення діяльності визначено у кримінально-процесуальному законі.

Об'єктом пізнання є злочин, передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння. У перебігу пізнавальної діяльності встановлюються факт наявності або відсутності злочину (правопорушення), винність особи, яка вчинила це діяння, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення кримінальної справи.

Пізнання спрямоване на встановлення об'єктивної істини, у процесі якого здійснюються збирання, дослідження, оцінка та використання доказів.

Пізнавальна діяльність відбувається в процесі взаємодії між таки-ми особами і об'єктами: 1) слідчим (суддею) і особою, яка вчинила злочинне діяння (чи іншою особою); 2) слідчим (суддею) і речами (носіями

матеріальних відображень про злочин та його учасників).

Отже, можна виділити два види взаємодії: 1) безпосередню взаємодію, в результаті якої здійснюється вплив на особу, яка вчинила злочин, або інших осіб (свідків, потерпілих та ін.) (рис. 5); 2) опосередковану взаємодію, при якій слідчий (суддя) через матеріальні об'єкти одержує інформацію про дії, вчинені злочинцем (рис. 1)

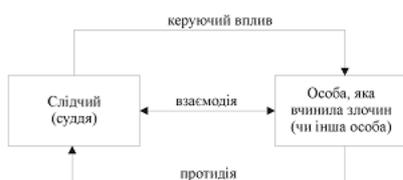

Рис. 5. Взаємодія між слідчим (суддею) і особою, яка вчинила злочин (чи іншою особою), — безпосередня взаємодія

Рис. 6. Взаємодія між слідчим (суддею) і речами (матеріальними об'єктами) — опосередкована взаємодія

Злочин для слідчого, прокурора, судді є завжди подією минулого (пізнання звернене до минулого). Ці особи не можуть безпосередньо сприймати процес вчинення конкретного злочину, який необхідно досліджувати, встановити його ознаки. Тут знаряддям пізнання є мислення. У психології мислення визначається як процес пізнавальної діяльності людини, що

характеризується узагальненим і опосередкованим відображенням дійсності.

Таке мислення здійснюється за загальними закономірностями незалежно від предметної сфери і виду діяльності. Предмет пізнання впливає на особливості виконання діяльності слідчим (суддею). У процесі пізнання використовуються такі види розумових операцій: аналіз і синтез, порівняння, абстрагування та конкретизація. Важливе значення в розумовій діяльності слідчого (судді) мають умовиводи: дедуктивні та індуктивні, умовиводи за аналогією.

Є різні розумові завдання, які вирішує слідчий. Вони можуть бути згруповані у такий спосіб:

- 1) найбільш прості завдання, що вирішуються шляхом одержання додаткової інформації (дефіцит інформації усувається за допомогою її добирання; засоби, способи і джерела одержання інформації відомі);
- 2) завдання, що вирішуються за допомогою відновлення перебігу події (використовуються методи ретросказання, створення моделей);
- 3) завдання, що вирішуються за допомогою рефлексії (імітації мислення учасника взаємодії, контрагента, супротивника);
- 4) завдання, що вирішуються за допомогою подолання психологічних «бар'єрів» (усунення смислових, інтелектуальних, емоційних перешкод);
- 5) завдання, що вирішуються шляхом вичленовування підзавдань (завдання з планування та організації розслідування).

Конструктивна діяльність

Конструктивна діяльність полягає в уявному представленні її перебігу і результатів. Своє реальне втілення конструктивна діяльність одержує у плануванні, результати якого відображаються в планах розслідування у кримінальній справі, планах проведення слідчих дій.

Йдеться про втілення розумової діяльності у певних конструкціях, відповідно до яких здійснюватиметься слідча діяльність. Слід зазначити, що такі конструкції не є жорсткими, вони ситуаційно зумовлені і у процесі виконання діяльності можуть змінюватися, до них можуть вноситися певні корективи.

У конструктивній діяльності слідчого розрізняють прогнозування, планування, прийняття рішень, які розглядають як певні етапи.

Прогнозування — це розроблення прогнозу, дослідження перспектив якого-небудь явища або дій, що проводяться. Якщо йдеться про події, які мають відбутися, то вживають термін «передбачення».

У широкому значенні теорію і практику прогнозування іменують прогностикою. Діяльність з прогнозування передбачає: уявлення мети прогностичної діяльності; наявність достатньої інформації для формування прогнозів; використання відповідних методів прогнозування.

Специфіка прогностичної діяльності слідчого полягає в тому, що в більшості випадків у процесі розслідування злочинів (особливо на початковому етапі) спостерігається дефіцит інформації. Тому прогностична діяльність передбачає формулювання припущень (криміналістичних версій), використання типових моделей розвитку подій (наприклад, таблиць Відонова).

Наступним етапом конструктивної діяльності є планування.

Прогностична діяльність реалізується в плануванні — розробленні оптимальних шляхів і способів її здійснення. Вона відображається в різного роду планах (усних чи письмових, розгорнутих чи скорочених, схематичних та ін.).

Завершальним етапом конструктивної діяльності є прийняття рішень (тактичних або процесуальних). Прийняття рішень у психологічній літературі визначається як вольовий акт, що передбачає зіставлення альтернатив і вироблення відповідної програми дій. У психології розробляються спеціальні методи прийняття рішень: метод проб і помилок (спосіб вироблення нових форм поведінки в проблемних ситуаціях); метод зіставлення і перебору альтернатив; метод брейнштурмінгу (мозкової атаки) та ін.

У слідчій діяльності важливе значення має прийняття тактичних рішень як обрання впливу на слідчу ситуацію, процес розслідування чи його окремі компоненти. Прийняття тактичних рішень у більшості випадків відбувається у ситуації ризику. Терміну «ризик» у психології відповідають три основні значення:

- 1) ризик як міра очікуваного неблагополуччя в діяльності, зумовлена сполученням імовірності неуспіху і ступеня несприятливих наслідків у цьому випадку;

2) ризик як дія, що з того чи іншого погляду загрожує суб'єкту втратою (програшем, травмою, збитком);

3) ризик як ситуація обрання між двома можливими варіантами дії: менш привабливим, однак більш надійним, і більш привабливим, але менш надійним (результат якого проблематичний і пов'язаний з можливими несприятливими наслідками).

Комунікативна діяльність

Важливим видом слідчої (судової) діяльності є комунікативна діяльність. Одержання інформації слідчим (судом) передбачає необхідність комунікації — соціальної взаємодії, спілкування. У психології спілкування визначається як здійснювана знаковими засобами взаємодія суб'єктів. У кримінально-процесуальній діяльності спілкування здійснюється в межах процедури, визначення процесуального становища учасників, предмета спілкування. У розслідуванні злочинів розрізняють тактику спілкування слідчого з учасниками окремих слідчих дій.

Одна зі сторін спілкування — комунікативна, яка полягає в обміні інформацією між індивідами, що спілкуються. У слідчій діяльності функція комунікації виявляється в процесі спілкування між слідчим та іншими учасниками в межах процесуальних дій (допиту, очної ставки, пред'явлення для впізнання та ін.). На відміну від іншого соціального спілкування предмет розмови в перебігу вербальних слідчих дій, методи, прийоми та засоби спілкування регламентовані кримінально-процесуальним законом і передбачені положеннями криміналістики.

Комунікативна функція охоплює такі напрями: 1) встановлення психологічного контакту; 2) управління спілкуванням з боку слідчого (судді); 3) здійснення психологічного впливу на підозрюваного, обвинуваченого, свідка чи іншу особу в процесі спілкування; 4) одержання слідчим (суддею) необхідної інформації в процесі спілкування.

Комунікативна діяльність слідчого (судді) відрізняється такими особливостями: багатосторонністю спілкування (комунікація здійснюється з різними людьми за фахом, віком, рівнем інтелекту, процесуальним становищем та ін.); втіленням у процесуальну форму (в межах слідчих чи судових дій); визначеністю предмета спілкування (наприклад, предмет допиту свідка чи обвинуваченого); допустимістю і правомірністю засобів впливу в перебігу спілкування.

У ході комунікативної діяльності встановленню психологічного контакту можуть заважати так звані бар'єри спілкування (змістовні і психологічні).

Інтерес і практичне значення мають виділення видів бар'єрів спілкування (І. М. Юсупов): бар'єр темпераменту (непоінформованість про тип темпераменту може зруйнувати діалог, що розпочався); бар'єр характеру (з'являється між особами як наслідок акцентуації, з одного боку, і як наслідок низької емпатії тих, хто спілкується, — з другого); бар'єр негативних емоцій (емоції можуть впливати на сприйняття партнера по спілкуванню).

Посвідчувальна діяльність

Слідча (судова) діяльність вимагає свого закріплення, посвідчення. У перебігу пізнання істини необхідно відобразити у процесуальних документах весь процес діяльності та її результати (наприклад, у протоколах слідчих дій).

Посвідчувальна діяльність не обмежується письмовою фіксацією (протоколюванням), а передбачає використання й інших, додаткових способів фіксації (застосування відеозйомки, фотозйомки, звукозапису тощо).

Порушення в здійсненні посвідчувальної діяльності можуть призвести до втрати доказу. Сама посвідчувальна діяльність здійснюється в межах процедури, передбаченої кримінально-процесуальним законодавством.

Посвідчувальна діяльність пов'язана з іншими видами слідчої (судової) діяльності: пізнавальною, конструктивною, комунікативною.

Причому її роль дуже велика, оскільки виконання тих чи інших видів поза посвідченням втрачає своє доказове значення.

Посвідчувальний процес доказування передбачає, що його результати мають бути задокументовані та відобразити об'єктивність одержаних даних і правильність прийнятих рішень. Результати доказування, що містяться в процесуальних документах, адресуються широкому колу учасників, використовуються на різних стадіях кримінального процесу, оцінюються і перевіряються.

Посвідчені факти можуть бути використані й у тактичних цілях, з метою переконання тих чи інших осіб у їхньому існуванні. У процесі проведення слідчих дій посвідчені факти можуть використовуватися як психологічний вплив на учасників слідчої дії з метою одержання необхідної інформації (наприклад, оголошення показань свідків чи потерпілих, пред'явлення доказів та ін.). Треба зазначити, що діяльність у кримінальному судочинстві має відповідати принципу верифікування (можливості перевірити), що виникає лише при посвідчувальній діяльності.